

บทปริทัศน์

วัฒนธรรมสุขภาพล้านนาเพื่อการดูแลสุขภาพ

สามารถ ใจเตี้ย

บทคัดย่อ

วัฒนธรรมสุขภาพล้านนาเป็นศาสตร์ในการดูแลสุขภาพของประชาชนที่อาศัยความเชื่อ ความศรัทธาและทรัพยากรในท้องถิ่นเพื่อการดูแลสุขภาพทั้งด้านร่างกาย ด้านจิตใจ สมุนไพรพื้นบ้านและอาหารพื้นบ้าน ทั้งนี้กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน การสร้างเสริมกิจกรรม และการสร้างแหล่งเรียนรู้ในชุมชนภายใต้กฎเกณฑ์ชุมชนร่วมกับแนวคิดวัฒนธรรมสุขภาพจะส่งผลต่อการพัฒนาองค์ความรู้ด้านวัฒนธรรมสุขภาพอันจะนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายด้านการใช้ประโยชน์เพื่อการดูแลสุขภาพของประชาชน ทั้งนี้ควรก่อเกิดการเรียนรู้ด้วยประสบการณ์และกระบวนการเรียนรู้แบบกลุ่มของประชาชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องสู่กิจกรรมการเรียนรู้ชุมชนที่เหมาะสมในแต่ละพื้นที่

คำสำคัญ: วัฒนธรรมสุขภาพล้านนา, การสร้างเสริมสุขภาพ

วันที่รับบทความ: ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

วันที่อนุญาตให้ตีพิมพ์: ๒๖ มีนาคม ๒๕๖๑

บทนำ

ในสังคมวัฒนธรรมแต่ละแห่งทั่วโลก ความรู้ได้รับการส่งสมสืบทอดและพัฒนาจนกลายเป็นแบบแผนจารีตประเพณีและวิถีพฤติกรรมที่แตกต่างกันออกไป มีผลให้ระบบการดูแลสุขภาพ (Health care system) ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มีรูปแบบที่แตกต่างหลากหลายสะท้อนให้เห็นถึงความรู้ความเข้าใจ วิถีคิดของมนุษย์แต่ละกลุ่มที่มีต่อความเจ็บป่วยในลักษณะต่างกัน โดยจะสัมพันธ์กับประสบการณ์และบริบทแวดล้อมทั้งด้านภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้น ระบบการดูแลสุขภาพจึงนับเป็นภูมิปัญญาที่มีการก่อเกิดและปรับตัวจนมีลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชน รวมทั้งเป็นผลผลิตจากการสังเกต ทดลองใช้ และส่งสมสืบทอดจากรุ่นหนึ่งสู่รุ่นหนึ่งจนอาจกล่าวได้ว่าระบบการดูแลสุขภาพเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมเช่นเดียวกับระบบอื่นๆ โดยทุกระบบต่างก็มีความสำคัญต่อความมั่นคงของชุมชน นักมานุษยวิทยาชาวตะวันตกได้กล่าวไว้ว่าระบบการดูแลสุขภาพเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม และมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันกับลักษณะทางวัฒนธรรมและการจัดระเบียบในชุมชน สำหรับชุมชนในประเทศไทยระบบการดูแลสุขภาพตั้งแต่อดีตอยู่บนพื้นฐานทางวัฒนธรรมซึ่งประกอบด้วยวิถีคิด ความเชื่อ และพฤติกรรมในการดูแลสุขภาพที่เรียกว่า วัฒนธรรมสุขภาพ (Health Culture) ทั้งนี้ชุมชนในแต่ละพื้นที่จะมีระบบการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านที่มีความหลากหลายแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่และแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ องค์ความรู้เหล่านี้ก่อเกิดจากการปฏิสัมพันธ์เชื่อมโยงและพึ่งพิงอาศัยกันระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืชและธรรมชาติในระบอบนิเวศเดียวกัน โดยฐานคิดของระบบการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้าน คือ การรักษาโรคแบบองค์รวมระหว่างร่างกายและจิตใจโดยมีความเชื่อว่าสุขภาพที่ดีเป็นภาวะสมดุลของร่างกายและจิตใจของผู้ป่วย การรักษาและดูแลสุขภาพโดยใช้วัฒนธรรมสุขภาพจึงเป็นวัฒนธรรมการดำรงชีวิตที่หลากหลาย ซึ่งปัจจัยทางวัฒนธรรมนี้มีความจำเป็นที่ผู้ดูแลผู้ป่วยจะต้องให้ความสำคัญ^๑

วิถีคิดหรือภูมิปัญญาพื้นบ้านของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์นั้นสามารถนำมาเป็นพลังในการอธิบายและยกระดับวิถีคิดความเชื่อที่เกิดจากการส่งสมสืบประสบการณ์ การตีความของกลุ่มชาติพันธุ์หรือวัฒนธรรมย่อยให้พ้นจากข้อกล่าวหาที่ว่าระบบการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านของกลุ่มชาติพันธุ์มีความเชื่อที่สืบต่อกันมาอย่างงมงาย เป็นความเชื่อผิดๆ ขาดความเป็นวิทยาศาสตร์ไม่สามารถพิสูจน์และอธิบายได้ตามหลักเหตุผล

ทางวิทยาศาสตร์สอดคล้องกับทัศนะของระบบการแพทย์แผนปัจจุบันซึ่งมักมองว่าวัฒนธรรมสุขภาพเป็นเพียง “ระบบความเชื่อ” ไม่มีมูลฐานของเหตุผลที่พิสูจน์ได้ตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ และมองข้ามการทำความเข้าใจในวิถีคิดเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคและระบบวัฒนธรรมสุขภาพต่างๆ ไปอย่างน่าเสียดาย วัฒนธรรมสุขภาพจึงเป็นประเด็นสำคัญในการทำความเข้าใจท่าทีของมนุษย์ต่อปัญหาความเจ็บป่วย ดังเช่น การใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านล้านนาของผู้ติดเชื้อและผู้ป่วยเอดส์ พบว่า ผู้ติดเชื้อและผู้ป่วยเห็นว่าการใช้วัฒนธรรมสุขภาพเพื่อการดูแลสุขภาพเจ็บป่วยไม่มีผลข้างเคียงซึ่งง่ายและเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในชุมชน ประหยัดค่าใช้จ่าย และยังทำให้ผู้ติดเชื้อและญาติมีสภาพร่างกายและจิตใจดีขึ้นเนื่องจากการรักษาตามความต้องการของผู้ป่วยและญาติแตกต่างจากแพทย์แผนปัจจุบันที่รักษาตามความรู้และความต้องการของแพทย์โดยเฉพาะโรงพยาบาลชุมชนแพทย์จะมีพูดคุยซักถามอาการเจ็บป่วยน้อยมาก นอกจากนี้การใช้วัฒนธรรมสุขภาพยังเป็นการอนุรักษ์ภูมิปัญญาของคนรุ่นก่อนให้คงอยู่ต่อไปและอยากให้มีระบบการดูแลสุขภาพที่ผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมสุขภาพกับการแพทย์แผนปัจจุบัน^๒ เช่นเดียวกับผู้ป่วยโรคมะเร็งที่ตัดสินใจเข้ารับการรักษาด้วยการแพทย์แผนไทยที่ให้เหตุผลหลักในการตัดสินใจเข้ารับการรักษา คือ ความเชื่อและความศรัทธา ในสถานที่ที่เข้ารับการรักษา รวมถึงหมอหรือบุคคลที่ให้การรักษา (ร้อยละ ๑๐๐)^๓

ปรัชญาแนวคิดเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพในวิถีชีวิตของชาวล้านนาตั้งอยู่บนฐานสัจชาติญาณแห่งการอยู่รอดของมนุษย์ ทำให้ผู้คนรู้จักการเรียนรู้และปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งการเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม หรือเศรษฐกิจ ซึ่งการเรียนรู้ดังกล่าวเป็นจุดกำเนิดของกระบวนการและแบบแผนในการแก้ไขปัญหาเพื่อทำให้ตนเองอยู่รอดได้อย่างมีความสุขที่ดี ภายใต้บริบทของสังคมล้านนาแนวคิดและภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านเป็นการผสมผสานระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ รูปแบบและแนวคิดเหล่านี้ได้มีพัฒนาการและอยู่ร่วมกับวิถีชีวิตของชาวล้านนามาเป็นเวลาหลายร้อยปี วัฒนธรรมสุขภาพตามแบบแผนพื้นบ้านล้านนาจึงถือได้ว่าเป็นระบบการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านระบบหนึ่งของสังคมไทยอันเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของชาวล้านนา ซึ่งมีการผสมผสานเอาแนวความเชื่อดั้งเดิมในเรื่องของ “ผี” “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ผนวกกับแนวความเชื่อ

ในด้านพิธีกรรมทางลัทธิพราหมณ์และพุทธศาสนาโดยมีความเชื่อว่าเหตุแห่งการเจ็บป่วยเกี่ยวข้องกับกรรมอีกทั้งความเชื่อที่ว่าคนประกอบขึ้นจากรูปกับนาม คือ กาย (ธาตุ) กับใจ (ขันธ์) อย่างสมดุลและสัมพันธ์กัน เมื่อมีเหตุที่ทำให้ธาตุหรือขันธ์เสียสมดุล เช่น ขันธ์ตก ขันธ์เสีย หรือธาตุเสีย ธาตุพิการก็จะมีผลกระทบต่อสุขภาพได้ การแพทย์พื้นบ้านล้านนานั้นมีศาสตร์ของตนเองที่สามารถอธิบายได้อย่างเป็นระบบ เชื่อมโยงสัมพันธ์กับวิถีชีวิต จิต วิญญาณ มิได้แยกแยะออกจากธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะองค์ความรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพชาวล้านนาสามารถอธิบายได้ถึงความสัมพันธ์ของการก่อเกิดมนุษย์ โดยชาวล้านนาเชื่อว่าคนประกอบขึ้นจากรูปกับนาม คือ กาย (ธาตุ) และจิต (ขันธ์) อย่างสมดุลและสัมพันธ์กันเมื่อมีเหตุให้เสียสมดุลและไม่สัมพันธ์กัน เช่น ขันธ์ตก ขันธ์เสีย ขันธ์หาย ขันธ์อ่อน หรือธาตุเสียธาตุพิการจะทำให้มีผลกระทบต่อสุขภาพ ล้มเจ็บลงได้ ซึ่งก็จะวิเคราะห์วินิจฉัยหาสมมติฐานของการเจ็บป่วย โดยหมอเมืองหรือหมอพื้นบ้านล้านนาซึ่งจะมีวิธีการที่จะวินิจฉัยได้ว่าเกิดจากสาเหตุใดมักเริ่มจากการสอบถามประวัติส่วนตัวของผู้เจ็บป่วย อายุ อาชีพ ครอบครัวยุทธศาสตร์ การเจ็บป่วยในอดีต ตรวจร่างกาย สังเกตอาการ ดูดวง คำนวณธาตุ หาสเหตุว่าเกิดจากกรรม สิ่งธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติหรือจากพยาธิสภาพของผู้เจ็บป่วยซึ่งต่างมีเหตุผลอธิบายความเชื่อมโยงของการเจ็บป่วยกับวิถีชีวิต จิตวิญญาณ ธรรมชาติและสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะองค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพ มีความเชื่อว่าคนประกอบขึ้นจากรูปกับนาม คือ กาย (ธาตุ) และจิต (ขันธ์) อย่างสมดุล และสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องของกรรมที่อาจไปสัมพันธ์กัน เช่น คนกับชุมชน คนกับผีหรือจิตวิญญาณหรือคนกับธรรมชาติหรือสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ^{๕, ๖, ๗}

แนวคิดการดูแลสุขภาพดังกล่าวข้างต้นส่งผลต่อมุมมองสุขภาพในมิติวัฒนธรรมสุขภาพล้านนาที่มองจากมุม “สุขภาพดี” (Good health approach) ตลอดช่วงชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย ซึ่งไม่ได้มองสุขภาพในเชิงเจ็บป่วย (Sick health approach) ที่มักจะมองจากโรคหรือการบำบัดรักษาเป็นหลัก เมื่อชาวบ้านที่มีปัญหาทางด้านสุขภาพไม่ได้รับการตอบสนองความต้องการหรือยังไม่พอใจการใช้บริการจากโรงพยาบาลหรือสถานบริการด้านสาธารณสุขของรัฐหรือเอกชนก็จะเลือก

มารักษากับหมอเมือง (หมอพื้นบ้าน) โดยมีปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจ เช่น ความเชื่อความศรัทธา ฐานะเศรษฐกิจสังคมสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้หมอเมืองแต่ละคนก็จะมีระบบการเรียนรู้ การสั่งสมประสบการณ์ในการดูแลสุขภาพผ่านประสบการณ์ตรงหรือระบบเครือข่ายโดยใช้วิธีการถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งในลักษณะตัวต่อตัว อาศัยการจดจำมากกว่าการจดบันทึก และผู้ที่ได้รับการถ่ายทอดจะเลือกสรรตัดแปลงเพิ่มเติมประยุกต์องค์ความรู้เหล่านั้นให้สอดคล้องกับประสบการณ์ ความถนัด และสถานการณ์สิ่งแวดล้อมเฉพาะตน การบำบัดรักษา มักจะใช้หลักเสริมสร้างสิ่งขาดกำจัดส่วนเกิน ล้างออกสิ่งพิษ แก้ไขพยาธิ (หมายถึง อาการไม่สบาย) และบำรุงเลือดลมให้เกิดความสมดุลของคนกับธรรมชาติ ซึ่งอาจจะใช้อาหาร สมุนไพรหรือพิธีกรรมเข้าแก้ไข โดยอาหารไม่เพียงแต่จะใช้บรรเทาความทิวแต่ยังใช้เป็นยาและสมุนไพรด้วย อาหารที่แสลงก็อาจกระตุ้นให้เกิดโรคหรือการเจ็บป่วยจึงต้องงดเว้นอาหารบางจำพวกก็บางสภาวะการณของคนที่อยู่ในบางสถานะ ส่วนสมุนไพรที่ใช้รักษาตามอาการมีทั้งสดและแห้ง ส่วนใหญ่จะใช้ในรูปตำรับมากกว่าสมุนไพรเดี่ยว โดยใช้ในรูปแบบต่างๆ ทั้ง รับประทาน ทา สูบ ดม พอก อาบ สัก รมและอื่นๆ หากปวดเมื่อยและเจ็บป่วยทางกายก็อาจบำบัดรักษาโดยการนวด เพื่อคลายความเจ็บปวดของกล้ามเนื้อและคลายเส้นให้เลือดลมไหลเวียน^{๖, ๘}

การดูแลสุขภาพของประชาชนด้วยวัฒนธรรมสุขภาพล้านนาจึงนับว่าเป็นภาวะที่พอเพียงเหมาะสมกระบวนการรักษามุ่งรักษาจิตใจคนมากกว่ามุ่งรักษาโรคซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ส่งสมกลับกรองจากบรรพชนสู่รุ่นลูกหลานที่มีความหลากหลายตามสภาพพื้นที่ และเลื่อนไหลไปตามกระแสของวัฒนธรรม ซึ่งการมอง “สุขภาพ” ในฐานะที่เป็นทั้งหมด (Totality) ของการมีชีวิตอยู่ของบุคคลจึงเป็นทรรศนะแบบองค์รวมของเรื่องสุขภาพ (Holistic View of Health) ซึ่งมาจากการมีปฏิสัมพันธ์กันของปัจจัยทางกายภาพทางจิตใจอารมณ์ สังคม จิตวิญญาณ และสิ่งแวดล้อมที่ทำให้บุคคลมีคุณภาพชีวิตโดยไม่สามารถแยกแยะจิตใจ ร่างกายหรือสิ่งแวดล้อมออกจากกันอย่างอิสระแต่ต้องมองอย่างเชื่อมโยงมีอิทธิพลซึ่งกันและกัน ซึ่งผลลัพธ์ขององค์รวมต้องมาจากแนวคิดที่หลากหลาย^๘

รูปแบบวัฒนธรรมสุขภาพล้านนา

การบูรณาการทั้งโครงสร้างทางวัฒนธรรม ประเพณี และทัศนคติในการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับแบบแผนของชาวล้านนาในเรื่องสุขภาพไม่ได้เป็นเรื่องเฉพาะแพทย์หรือเรื่องเฉพาะยาและโรงพยาบาลแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่สุขภาพเป็นเรื่องของการดำเนินวิถีชีวิตให้เป็นสุขทั้งในส่วนของบุคคล ซึ่งประกอบด้วยร่างกายกับจิตวิญญาณ ในส่วนของครอบครัว และญาติมิตรที่ต้องพึ่งพาเกื้อกูลและเอื้ออาทรซึ่งกันและกัน ภายใต้สังคมและสิ่งแวดล้อมที่กำหนดกฎเกณฑ์และเงื่อนไขของวิถีการดำเนินชีวิตรวมทั้งศักยภาพทางภูมิปัญญาและเทคโนโลยี ในการดูแลรักษาสุขภาพของส่วนบุคคลและชุมชน แบ่งรูปแบบวัฒนธรรมสุขภาพล้านนาเพื่อการดูแลสุขภาพได้เป็น ๔ รูปแบบ^{๕, ๙} ดังนี้

การดูแลสุขภาพกาย ผู้คนในล้านนาส่วนใหญ่ยังประกอบอาชีพเกษตรกรรมจึงมักจะมีอาการ ปวดเมื่อยตามตัว แขนขาชาหรืออ่อนแรง รูปแบบการสร้างเสริมสุขภาพด้านร่างกายจึงเป็นการนวดซึ่งเป็นรูปแบบที่ปฏิบัติเป็นประจำในการดำรงชีวิต ลักษณะการนวดจะไม่มีแบบแผนที่ชัดเจนมักเกิดจากองค์ความรู้และภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่สั่งสมประสบการณ์ ดังเช่น

๑. การบีบนิ้วเมื่อมีอาการปวดเมื่อยตามร่างกาย ทั้งนี้การบีบนิ้วโดยทั่วไปจะให้ลูกหลานและคนในครอบครัวเป็นผู้บีบนิ้วให้โดยไม่มีรูปแบบที่แน่นอน

๒. การเช็ดแผลเป็นการรักษาอาการปวดเมื่อยเคล็ดขัดยอกโดยหมอพื้นบ้านจะใช้มีดแหก ซึ่งอาจจะเป็นเขาควยเรียกว่า เขาควยสะเด้นอันเกิดจากการที่ควยชนกันแล้วเขาเกิดหักขึ้นหรืออาจเป็นเขี้ยวสัตว์ เช่น เขี้ยวหมูป่า เขี้ยวเสือ นำมาทำพิธีเสกคาถาแล้วใช้สับบริเวณที่มีอาการ ในการเช็ดแผลหมอพื้นบ้านที่ทำการรักษามักจะท่องคาถา เสกเป่าบริเวณที่เช็ดแผลตลอดเวลาในลักษณะคล้ายจะเป็นการขับไล่อาการปวดเมื่อยให้หายไปด้วย

๓. การจับเส้น ใช้รักษาอาการปวดที่แขนและขาโดยใช้สมุนไพรมาประคบและจับเส้นเบาๆ

๔. การเป่า ใช้รักษาโรค เช่น ภูสวด โดยหมอพื้นบ้านจะมีคาถาเฉพาะอาการแต่ละโรคเมื่อเสกคาถาแล้ว มักจะมีการเสกน้ำมันตเพื่อให้ผู้ใช้บริการนำไปทาบริเวณที่เป็นโรคหรือใช้ต้ม

๕. การเสกข้าวสาร ใช้รักษาแผลเรื้อรังโดยหมอพื้นบ้านจะใช้ข้าวสารจ้าวแห้งน้ำ หมอพื้นบ้านจะเคี้ยวข้าวสารแล้วพ่นหรือทาบริเวณที่เป็นแผล

๖. การสับสาร สารเป็นก้อนไขมันที่อุดตันบริเวณผิวหนังตามความเชื่อของคนในพื้นที่มักจะให้หมอพื้นบ้านเป็นคนรักษา โดยการใช้มีดที่ลงอาคมกรีดเอาก้อนไขมันออกและใช้ปูนขาวที่ใช้เกี่ยวกับหมากช่วยห้ามเลือด

การดูแลสุขภาพจิต วัฒนธรรมสุขภาพล้านนาในการดูแลสุขภาพจิตเป็นกระบวนการที่ทำให้กำลังใจปลดปล่อยหรือบรรเทาความวิตกกังวลที่สะท้อนหรือแฝงอยู่ในรูปแบบพิธีกรรมหรือสัญลักษณ์ ทั้งนี้กระบวนการปฏิบัติมักเกี่ยวข้องกับอำนาจเหนือธรรมชาติ (ผี) โดยผู้คนส่วนใหญ่ต้องถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด การประกอบพิธีทั้งหมดและอวมงคลจะต้องมีส่วนหนึ่งที่ต้องเซ่นไหว้ผี^{๕, ๗, ๑๐} ดังเช่น

๑. การส่งเคราะห์ มักจะใช้รักษาผู้ที่ประสบอุบัติเหตุหรือการเจ็บป่วย ที่เกิดขึ้นโดยไม่ทราบสาเหตุมาก่อน หมอพื้นบ้านจะทำกระทงสี่เหลี่ยมจัตุรัสข้างในใส่แกงส้มแกงหวาน แล้วนำดินเหนียวมาปั้นเป็นรูปคนและสัตว์ทำพิธีโดยการบริกรรมคาถาเสร็จแล้วนำไปวางไว้หน้าบ้านผู้ป่วย

๒. การสับชะตา กรณีของผู้ติดเชื่อและผู้ป่วยเอดส์ จะกระทำการสับชะตาเมื่อตนเองป่วยหนัก โดยญาติจะทำพิธีนี้เพื่อการสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่ผู้ป่วยให้กลับคืนสู่สภาพปกติ และเพื่อเป็นสิริมงคล ขับไล่สิ่งเลวร้ายให้ผ่านพ้นไปได้ การประกอบพิธีสับชะตานี้ มักทำกันในตอนเช้าถึงเที่ยงวันเท่านั้น ผู้ที่จะสับชะตาจะเป็นผู้กำหนดวันประกอบพิธี เมื่อถึงวันประกอบพิธีจะนิมนต์พระสงฆ์มารูปเดียวหรือ ๔ รูปก็ได้ แต่ไม่เกิน ๕ รูป

ภาพที่ ๑ พิธีการสืบชะตา

๓. การเลี้ยงผี การเลี้ยงผีมักจะทำในตอนพลบค่ำ (ภาษาล้านนาเรียกว่า สะลุ่มสะลุ่ม) ทำโดยใครก็ได้ แต่ส่วนใหญ่จะให้ผู้เฒ่าผู้แก่ในครอบครัวเป็นผู้กระทำพิธี โดยการเลี้ยงจะนำของเลี้ยงไปเลี้ยงผี ณ บริเวณที่ผีสิงสถิตอยู่ (หมอเมื่อจะเป็นผู้บอก) ทั้งนี้ผีในมิติสุขภาพของประชาชนจะแบ่งได้เป็น

ผีดี ได้แก่ ผีบรรพบุรุษ มีผีปู่ย่า ผีมด ผีเม็ง ผีอารักษ์ ผีเสื้อวัด ผีเสื้อเมือง ผีเจ้าบ้าน ผีนา ผีเจ้าแม่ผีเจ้าพ่อต่างๆ ที่คอยปกปักรักษาป่าไม้ ต้นน้ำลำธาร ซึ่งจะมีชื่อเรียกตามสถานที่นั้นๆ เช่น ผีห้วยหลวง ผีห้วยทราย ผีดงฮัก เป็นต้น ผีเหล่านี้จะเป็นผีที่มีฤทธิ์เดชมากถ้าใครไม่นับถือหรือลบหลู่ จะทำให้มีอันเป็นไปต่างๆ นานาหรืออาจทำให้เจ็บไข้ได้ป่วย รักษาไม่หายจนกว่าจะทำพิธีขอขมา ลาโทษ

ผีร้าย ได้แก่ ผีตายโหง ผีพราย ผีป่า ผีนางไม้ ผีปกกะโหล่ง ผีกองกอย ผีกะ ผีโพง ผีกระสือ เป็นต้น ผีเหล่านี้จะคอยหลอกหลอนให้ผู้คนหวาดกลัว บางครั้งรบกวนหรือเข้าสิงคนขอสิ่งที่ตนต้องการ เช่น อาหารหรือที่อยู่อาศัยเรียกว่าผีทักงผู้คนนั้นเจ็บไข้ได้ป่วยจะต้องนำข้าวปลาอาหารและเหล้าสังเวจจึงจะหาย

การดูแลสุขภาพโดยใช้สมุนไพรพื้นบ้าน การใช้สมุนไพรพื้นบ้านเป็นการถ่ายทอดสูตรยาสมุนไพรพื้นบ้านจากบรรพบุรุษ การสร้างเสริมสุขภาพรูปแบบนี้จะอาศัยสมุนไพรที่หาได้ในท้องถิ่นนำมาปรุงเป็นยา (ตำรับ) การปรุงยาเป็นการสกัดเอาตัวยาออกจากไม้ยา ซึ่งสารที่ใช้สกัดตัวยานี้นิยมใช้ได้แก่ น้ำและเหล้าพื้นบ้าน^{๑๑} เช่น

๑. ยาต้ม เป็นการสกัดยาให้ออกจากไม้ยาด้วยน้ำร้อน เป็นวิธีที่นิยมใช้มากที่สุดส่วนใหญ่จะใช้ต้มกับส่วนของต้นไม้นื้อแน่นแข็ง เช่น ลำต้น ราก เปลือกไม้ ซึ่งต้องใช้การต้มจึงจะมีตัว

ยาออกมา ข้อดีสำหรับการต้ม คือ เป็นวิธีที่สะอาด ปลอดภัยจากเชื้อโรค

๒. ยาซง เป็นการสกัดตัวยาดด้วยน้ำร้อนเช่นกัน ใช้กับส่วนของต้นไม้ที่บอบบางอ่อนนุ่ม เช่น ใบ ดอก ที่ไม่ต้องการโดนน้ำเดือดนาน ๆ ตัวยาก็ออกมาได้ วิธีการซงให้เอายาใส่แก้วเติมน้ำร้อนจัดลงไป ปิดฝา ปล่อยให้วางเย็นให้ตัวยาออกมาเต็มที่

๓. ยาน้ำมัน สำหรับตัวยาบางชนิดจะไม่ยอมละลายน้ำเลย แม้ว่าจะเคี้ยวแล้วก็ตาม (ส่วนใหญ่ยาที่ละลายน้ำได้ดีจะไม่ละลายน้ำมันเช่นกัน) จึงใช้น้ำมันเป็นตัวสกัดยาแทนน้ำ เนื่องจากยาน้ำมันทาแล้วเหนียว เหนอะเปรอะเปื้อนเสื้อผ้า จึงไม่นิยมปรุงใช้กัน

๔. ยาดองเหล้า สำหรับตัวยาที่ไม่ยอมละลายน้ำกับละลายในเหล้าได้เช่นเดียวกับตัวยาที่ไม่ละลายในน้ำมัน ยาดองเหล้ามีกลิ่นแรงกว่ายาต้มและเหล้ามีกลิ่นฉุน หากรับประทานบ่อยอาจทำให้ติดเหล้าได้

๕. ยาตำคั้นเอาน้ำ เอาสมุนไพรมาตำให้ละเอียดและคั้นเอาแต่น้ำออกมา มักใช้กับส่วนของต้นไม้ที่มีน้ำมาก อ่อนนุ่ม ทำให้เหลือง่าย เช่น ส่วนใบ หัว หรือเหง้า ยาประเภทนี้รับประทานมากไม่ได้เช่นกัน เพราะน้ำยาที่ได้จะมีกลิ่นและรสชาติรุนแรง ตัวยาก็จะเข้มข้นมาก

๖. ยาผง เป็นการเอาสมุนไพรพื้นบ้านไปอบหรือตากแห้งแล้วบดให้เป็นผง ยาเป็นผงละเอียดมากก็ยังมีสรรพคุณดีขึ้น เพราะยาผงจะถูกดูดซึมเข้าสู่ลำไส้ได้ง่าย ตัวยาก็เข้าสู่ร่างกายได้รวดเร็ว ดังนั้นผงยาก็ละเอียดยิ่งเป็นผลดี ส่วนยาผงชนิดใดที่รับประทานยากก็จะปั้นเป็นยาลูกกลอนโดยใช้น้ำข้าวหรือน้ำผึ้งเป็นตัวเชื่อมเพื่อให้ยาติดกันเป็นเม็ด ส่วนใหญ่นิยมใช้น้ำผึ้งเพราะสามารถเก็บไว้ได้นานโดยไม่ขึ้นรา

๗. ยาฝน เป็นวิธีที่หมอฟันบ้านใช้มาก วิธีฝน คือ ทาภาชนะใส่น้ำสะอาดประมาณครึ่งหนึ่ง แล้วเอาหินลับมีดเล็กๆ จุ่มลงไปให้หินโผล่เหนือน้ำเล็กน้อย ฝนจนได้น้ำยาสีขุ่นชั้นเล็กน้อย ต้มครั้งละ ๑ แก้ว

รูปแบบในการแปรรูปสมุนไพรพื้นบ้านจะมีความแตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับองค์ความรู้ของหมอฟันบ้าน ความสมบูรณ์ของป่าธรรมชาติ ภูมิประเทศและภูมิอากาศ ตลอดจนวัฒนธรรมในการรับประทานอาหารและการอยู่อาศัยซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการใช้สมุนไพรพื้นบ้านเพื่อการดูแลสุขภาพที่หลากหลาย

การดูแลสุขภาพโดยอาหารพื้นบ้าน อาหารพื้นบ้านล้านนาเป็นวิถีการบริโภคที่หลากหลายทางด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรม รวมถึงองค์ความรู้ในการประกอบอาหารซึ่งมีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน เกิดการคิดค้น สืบทอด ประยุกต์ และผสมผสานเป็นอาหารโดยอาหารบางชนิดมีรูปแบบการทำที่ซับซ้อน แกง ต้ม หนึ่ง ย่าง ยำ อ้อก แอ็บ บางชนิดเป็นอาหารที่มีวิธีการประกอบง่ายๆ ใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นตามฤดูกาล หากแต่มีอาหารบางประเภทเริ่มหายสาบสูญไปทีละเล็กละน้อย เนื่องจากการขาดความสนใจของผู้คนสมัยใหม่ที่จะช่วยสานต่อความรู้ในด้านอาหารพื้นบ้านล้านนา ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง โดยเฉพาะเด็กและเยาวชนสมัยใหม่ ทั้ง ที่ความสำคัญของอาหารนอกจากจะเป็นปัจจัยที่สัมพันธ์กับระบบชีวิตของชุมชนแล้วยังเป็นเครื่องแสดงถึงภูมิปัญญาและสร้างความภาคภูมิใจให้กับชุมชน

อย่างไรก็ตามภูมิปัญญาเหล่านี้มีอาจด้านกระแสของการพัฒนาในยุคปัจจุบันได้ ส่งผลให้กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดถูกระทบกระเทือน ด้วยเหตุที่การเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจ การคมนาคม สภาพป่าไม้ลดลง การมีสถานบริการสุขภาพมากขึ้น โรคภัยไข้เจ็บมีรูปแบบที่หลากหลายและรักษายากขึ้น คนรุ่นใหม่ไม่ใส่ใจสืบทอดความรู้จากหมอเมือง

การใช้วัฒนธรรมสุขภาพล้านนา เพื่อการดูแลสุขภาพ

การใช้วัฒนธรรมสุขภาพล้านนาเพื่อดูแลสุขภาพจะมีความแตกต่างกันอย่างชัดเจนในแต่ละรูปแบบ ในสถานการณ์ปัจจุบันรูปแบบการดูแลสุขภาพจิตผ่านพิธีกรรมต่างๆ จะมีความโดดเด่นและมีการปฏิบัติและสืบทอดจากรุ่นพ่อแม่สู่รุ่นลูก หลาน ประชาชนบางกลุ่มสามารถใช้วิชาความรู้จากวัฒนธรรมสุขภาพล้านนาเพื่อหาเลี้ยงชีพได้โดยเฉพาะหมอนวด หมอเมือและหมอสมุนไพร สอดคล้องกับการวิเคราะห์

สภาพการณ์ (SWOT) วัฒนธรรมสุขภาพในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้ จังหวัดลำพูน^{๑๒} พบว่า

จุดแข็ง

๑. การคงไว้ซึ่งขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม ความเชื่อที่สืบทอดต่อกันมาไว้เป็นอย่างดี ส่งผลต่อการใช้วัฒนธรรมสุขภาพในวิถีชีวิตประจำวันควบคู่ไปกับการดูแลสุขภาพด้วยแพทย์สมัยใหม่

๒. ปัญหาความเจ็บป่วยที่ไม่สามารถแก้ไขได้จากการแพทย์แผนปัจจุบันอย่างทันต่อความต้องการของคนที่ยังทั้งทางกายและใจ จึงหันไปพึ่งพาเกี่ยวกับสิ่งลึกลับ นับถือภูตผีสมุนไพรหรือแม้แต่การรับประทานอาหารตามความเชื่อ

๓. มีการสืบทอดภูมิปัญญาและองค์ความรู้จากรุ่นสู่รุ่นโดยเฉพาะตำรับอาหารพื้นบ้าน

๔. การยอมรับต่อวัฒนธรรมสุขภาพของชุมชนในการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย จากคำบอกเล่าหรือประสบการณ์ตรงของประชาชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

๕. หมู่บ้านส่วนใหญ่จะมีพื้นที่ป่าชุมชนของแต่ละหมู่บ้านที่ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งถ้าหากนำพืชผักพื้นบ้าน และสมุนไพรพื้นบ้านมาปลูกเพิ่มเติมแล้วช่วยกันดูแลรักษาจะส่งผลต่อการคงอยู่ของวัฒนธรรมสุขภาพ

๖. การมีแหล่งเรียนรู้ด้านวัฒนธรรมสุขภาพทั้งตัวบุคคลและสถานที่

จุดอ่อน

๑. การรับรู้ข้อมูล ข่าวสาร มักมีความเชื่อตามที่ได้รับรู้ โดยเฉพาะวิทยุชุมชนจะมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจใช้สมุนไพรของประชาชนอย่างยิ่ง

๒. สังคมเปลี่ยนไป วิถีชีวิตเปลี่ยน การดูแลสุขภาพต้องการความรวดเร็ว เช่น การไปหาหมอแผนปัจจุบัน ศึกษายาเม็ดหาย ประชาชนบางส่วนมีเจตคติต่อวัฒนธรรมสุขภาพเป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้เมื่อเทียบเคียงกับการแพทย์สมัยใหม่

๓. หมอพื้นบ้านมีจำนวนน้อย ลูกหลานไม่สืบทอดองค์ความรู้

อุปสรรค

๑. การจัดบริการสุขภาพที่ผสมผสานวัฒนธรรมสุขภาพร่วมกับการสาธารณสุขสมัยใหม่ไม่เพียงพอต่อความต้องการของประชาชน

๒. การเข้ามาของเทคโนโลยีสารสนเทศที่เพิ่มขึ้นทำให้เยาวชนบางคนไม่ได้รับการปลูกฝังเรื่องความเหมาะสมของวัฒนธรรมพื้นบ้านและวัฒนธรรมอื่นจึงทำให้รับสิ่งต่างๆ เข้ามาอย่างง่ายดาย

๓. การขยายพื้นที่เขตเมืองได้ส่งผลต่อความไม่เข้มแข็งของชุมชนที่เปลี่ยนผ่านจากชุมชนชนบทเป็นชุมชนกึ่งเมืองทำให้ประชาชนมองข้ามวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เป็นวิถีชีวิตที่แท้จริงของตนเองไป

๔. การปฏิบัติตามแบบแผนภูมิปัญญาพื้นบ้านล้านนาที่ผู้ที่ประกอบพิธีกรรมด้านจิตบำบัดจะต้องเป็นผู้ที่ผ่านการบวชอุปสมบทแล้วเท่านั้น บางครั้งการถ่ายทอดความรู้แก่บุคคลอื่นทั่วไปไม่สามารถกระทำได้ส่งผลให้การถ่ายทอดองค์ความรู้จำกัดเฉพาะเครือญาติสายตรงเท่านั้น

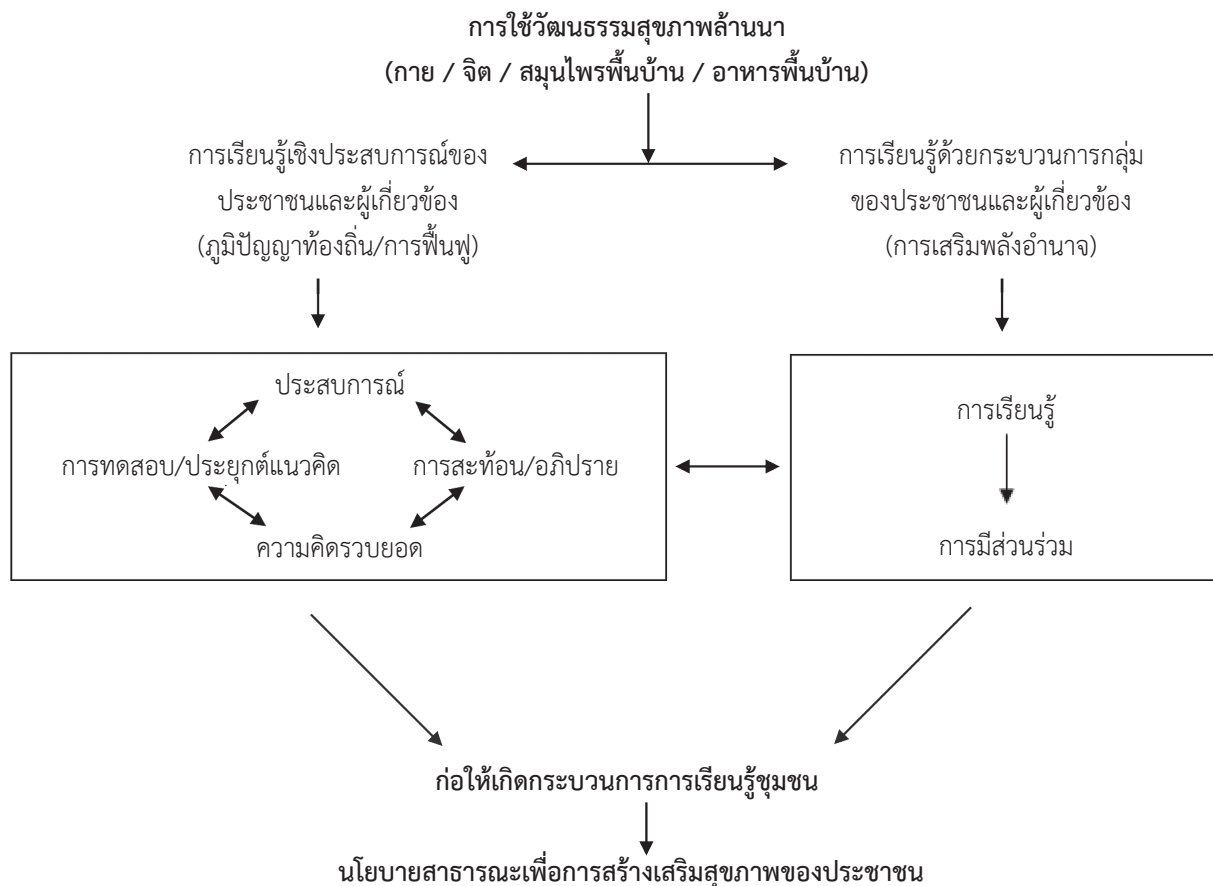
โอกาส

๑. การดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่องของหน่วยงานด้านสาธารณสุข การพัฒนาชุมชนและด้านวัฒนธรรมทำให้ชุมชนลุ่มน้ำลี้ยังคงความเป็นตัวตนของวัฒนธรรมพื้นบ้านไว้และในปัจจุบันแนวโน้มการปลูกฝังสำนึกรักบ้านเกิด/ท้องถิ่นทำให้เยาวชนในพื้นที่ได้รับการบ่มเพาะเป็นต้นกล้าทางวัฒนธรรมโดยครอบครัวและโรงเรียนแต่ละแห่ง

๒. การยกย่องและให้รางวัลหมอพื้นบ้านและกลุ่มวิสาหกิจชุมชนจากหน่วยงานระดับจังหวัดและระดับชาติเป็นการสร้างตัวตนให้เป็นที่รู้จักของผู้คนทั่วไปอันจะนำไปสู่การเผยแพร่และการใช้ การยอมรับวัฒนธรรมสุขภาพ

๓. การสนับสนุนของหน่วยงานราชการในการจัดตั้งชมรมหมอพื้นบ้านลุ่มน้ำลี้

จะเห็นได้ว่าในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้ประชาชนยังให้ความสำคัญต่อการใช้วัฒนธรรมสุขภาพที่เชื่อมโยงกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่นโดยเฉพาะสมุนไพรพื้นบ้าน รวมถึงข้อกังวลในการสืบทอดองค์ความรู้ที่บรรพบุรุษสะสมไม่ไห้หายไปในกระแสของการพัฒนาเทคโนโลยี ทั้งนี้การใช้วัฒนธรรมสุขภาพล้านนาต้องแสวงหาแนวทางการบูรณาการร่วมกับการดูแลสุขภาพเบื้องต้นที่เหมาะสมและสอดคล้องกับชีวิตประจำวันของประชาชนเพื่อก่อให้เกิดเป็นกระบวนการการเรียนรู้ชุมชนและนโยบายสาธารณะเพื่อการสร้างเสริมสุขภาพของประชาชนดังแผนภูมิ ๑

แผนภูมิ ๑ การใช้ประโยชน์วัฒนธรรมสุขภาพล้านนา

นอกจากนี้ต้องพิจารณาปัจจัยชุมชนที่อาจจะทำให้วัฒนธรรมสุขภาพดำรงอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงทั้งความสามัคคีและช่วยเหลือซึ่งกันและกันตามแบบชุมชนล้านนา รวมถึงโครงสร้างทางวัฒนธรรม ประเพณี แนวคิดและจิตวิญญาณ ในการดำเนินชีวิตของประชาชนที่ไม่แตกต่างกันมากนัก ส่วนใหญ่ยังให้ความสำคัญกับคุณธรรมและจริยธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณธรรมด้านความกตัญญูต่อพ่อแม่และผู้มีพระคุณ การเคารพนับถือผู้ใหญ่และผู้สูงอายุ ซึ่งทำให้ประชาชนสามารถดำรงวิถีชีวิตประจำวันผูกพันกับกิจกรรมทางศาสนาและ กิจกรรมชุมชน แต่ด้วยวาทกรรมการแพทย์สมัยใหม่ที่เน้นในเรื่องความถูกต้องของระบบการแพทย์สมัยใหม่ในลักษณะอำนาจเชิงเดี่ยวทำให้ระบบคิดของวัฒนธรรมสุขภาพถูกปฏิเสธ ถึงแม้จะมีการปฏิบัติและสืบทอดจากรุ่นพ่อแม่สู่รุ่นลูกหลาน ซึ่งการถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวเป็นการถ่ายทอดผ่านความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ซึ่งการดูแลสุขภาพชุมชนน่าจะใช้แนวทางนี้มาเป็นแนวทางในการดูแลสุขภาพประชาชนโดยเฉพาะประเทศกำลังพัฒนา^{๑๓}

สรุป

วัฒนธรรมสุขภาพล้านนาเพื่อการดูแลสุขภาพสะท้อนให้เห็นถึงความรู้ ความเข้าใจวิถีชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติที่สัมพันธ์กับประสบการณ์และบริบทแวดล้อมทั้งด้านภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และประวัติศาสตร์ของชุมชนล้านนาโดยกระบวนการจะเชื่อมโยงกับครอบครัว และญาติมิตรที่ต้องพึ่งพาเกื้อกูลและเอื้ออาทรซึ่งกันและกัน ภายใต้สังคมและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ในปัจจุบันที่กำหนดคกกฎเกณฑ์และเงื่อนไขของการดำเนินชีวิตที่แฝงอยู่ในรูปแบบพิธีกรรมหรือสัญลักษณ์ของการรักษาความเจ็บป่วย โดยให้ความสำคัญกับความเชื่อและการให้คุณค่าของสัญลักษณ์นิยม (Symbolism) ซึ่งกุศโลบายนี้ได้ก่อให้เกิดการเสริมสร้างกำลังใจให้กับผู้คนให้มีความหวังจากการช่วยเหลือของสิ่งที่ตนศรัทธา นอกจากนี้กระบวนการเหล่านี้ยังเป็นระบบอำนาจของชุมชนที่ใช้ขัดเกลา และควบคุมความสัมพันธ์ของประชาชนและเป็นแหล่งกำเนิดคุณค่าที่ทำให้ประชาชนให้ความสนใจกับการสร้างเสริมสุขภาพสุขภาพมากยิ่งขึ้น

ทั้งนี้หน่วยงานสาธารณสุข (สำนักงานสาธารณสุขอำเภอ โรงพยาบาลชุมชน และโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล) ควรให้ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมสุขภาพอย่างถูกต้อง และมีการวางแผนการพัฒนาสุขภาพชุมชนที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมสุขภาพ รวมถึงให้ประชาชนในพื้นที่ได้มีโอกาสเรียนรู้จากหมอพื้นบ้าน รวมถึงจัดธรรมรงค์เผยแพร่ความรู้และการ

ปฏิบัติสู่สถานศึกษาในพื้นที่ทุกระดับ ส่วนองค์กรท้องถิ่นและผู้นำชุมชนทุกระดับต้องพยายามแสวงหาเครือข่ายและสร้างโครงการที่เกี่ยวข้อง อาศัยศรัทธา ให้คำปรึกษา ให้ความรู้ ข้อมูลข่าวสารและเน้นย้ำกระบวนการปฏิบัติที่ถูกต้องแก่ประชาชน โดยเฉพาะการใช้สมุนไพรพื้นบ้าน เพิ่มมาตรการบังคับด้านการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าโดยอาศัยการมีส่วนร่วมของชุมชน และใช้กติกาสังคม

เอกสารอ้างอิง

๑. Bonnie, B. O'Connor. Promoting cultural competence in HIV/AIDS care. Association of Nurses in AIDS care. 1996;7:41-53.
๒. David, R. W. The Wisdom of Whores: Bureaucrats, Brothels and the Business of AIDS. W. W. Norton & Co., New York. 2008.
๓. สามารถ ใจเตี้ย, สิวิลี รัตนปัญญา, และสมชาย แสนวงศ์. ๒๕๕๖. ประสิทธิภาพบทเรียนวิทยาศาสตร์ท้องถิ่น เรื่อง ภูมิปัญญาพื้นบ้านล้านนากับการเสริมสร้างสุขภาพ ผู้ติดเชื้และผู้ป่วยเอดส์: สมุนไพรและโภชนาการบำบัด. วิทยาราชภัฏเชียงใหม่. ๒๕๕๖;๑๔:๕๗-๖๕.
๔. ณัฐชนานกานต์ จิระพรพงศ์, อรุณพร อิฐรัตน์, เพชรน้อย สิ่งข่างชัย และ นภัสรัญชน์ ถูกขเรื่องอุทธี. ปัจจัยที่สัมพันธ์กับคุณภาพชีวิตของผู้ป่วยโรคมะเร็งที่ตัดสินใจรักษาด้วยแพทย์แผนไทย. ธรรมศาสตร์เวชสาร. ๒๕๕๘;๖๒๒-๓๒.
๕. ศูนย์วิจัยและพัฒนาการแพทย์พื้นบ้าน. โครงการสังคายนารองคความรู้ "หมอเมือง" เพื่อพัฒนาระบบและตำราอ้างอิงของการแพทย์พื้นบ้านล้านนา. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. ๒๕๔๔.
๖. ยิ่งยง เทาประเสริฐและกันยานุช เทาประเสริฐ. ตำราการแพทย์พื้นบ้านล้านนาสาขาหมอกายภาพบำบัด. ชุดโครงการวิจัยการแพทย์พื้นบ้านและการแพทย์ชนเผ่าภาคเหนือ. วิทยาลัยการแพทย์พื้นบ้านและการแพทย์ทางเลือก. มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย. ๒๕๔๗.
๗. กิตติ ลีสยาม. ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย. [อินเทอร์เน็ต]. ๒๕๕๔ [เข้าถึงเมื่อ ๒๐ มกราคม ๒๕๕๕]. เข้าถึงได้จาก: <http://www.stou.ac.th/Schools/Shs/booklet/book544/thai.html>
๘. Mcevoy, L. & Duffy, A. Holistic practice - A concept analysis. Nurse Education in Practice. 2008;8:412-9.

